

Ik wens de vijf auteurs te bedanken voor hun bereidwillige medewerking aan het colloquium en aan deze publicatie. De redactie van *Documenta* is ervan overtuigd dat zij daarmee een interessante bijdrage levert tot een interdisciplinaire, de blik verruimende benadering van Shakespeare.

Ten slotte wens ik ook mijn erkentelijkheid te betuigen ten overstaan van de Provincie Oost-Vlaanderen die door haar financiële steun deze publicatie mogelijk maakte.

SHAKESPEARES "MAÎTRES À PENSER"

Alfons VAN IMPE

Het thema van deze verzameling opstellen, en mijn inleiding daarop, zijn ambivalent. Zij zitten te paard op twee disciplines: enerzijds dramaturgie, anderzijds filosofie. In tegenstelling tot existentialisten als Sartre, Camus of Marcel, kunnen wij bij Shakespeare niet spreken van een filosofisch concept geïntegreerd in een dramatische constructie.

Laat ik alvast beginnen met mijn conclusie. Is Shakespeare een filosoof? Als filosoferen een intellectueel systeem is waarbinnen al het werkelijke kan worden geplaatst en verklaard, dan is Shakespeare geen filosoof.

Hij is daarentegen duidelijk een moralist. De mens schijnt eerder tot het kwade geneigd, maar het Kwade wordt altijd gestraft, hetzij door de dood, hetzij door het Kwade zelf. Wij ontmoeten hier de antieke catharsis, behalve in Hamlet, die ten onder gaat aan zijn goede bedoelingen. Dat heeft Shakespeare niet belet met geniale blik de menselijke natuur en de politiek-maatschappelijke spinnwebben te doorzien. Hij bezit de wijsheid, die verworven filosofie is. "Stille twijfel is de baken van de wijze" lezen we in *Troilus and Cressida* (II, 2).¹

Toch verdient het aanbeveling er op toe te zien niet alles onder een of ander filosofisch axioma te plaatsen. Bij het lezen en herlezen ben ik mij gaan afvragen of een aantal uitspraken die men gemakkelijk als filosofische sprankels kan duiden, niet eerder spelletjes zijn met woorden en geestigheden in een specifieke dramatische context.

De vraag blijft evenwel open: ligt er een filosofische lijn in het leven en het werk van Shakespeare? Wat dacht Shakespeare eigenlijk over de mens, de werkelijkheid, het bovennatuurlijke?

Shakespeare heeft alles wat is, met nieuwsgierigheid bespeeld: de liefde, de seksualiteit, de politiek, de macht, de moraal, de eindbestemming van de mens. De enige mogelijkheid om deze ontzaglijke materie enigszins te vatten en te ordenen, leek mij ze onder te brengen onder de traditionele triade van de metafysica. Deze drie hoofdstukken: het Ik, het werkelijke, het metafysische, boden mij de basis om te proberen greep te krijgen op het denken en spreken van Shakespeare. De stof is te ontzaglijk om in een kort bestek te behandelen, Daarom wil ik alleen

enige aandacht besteden aan drie denkers, die Shakespeares tijd en Shakespeare zelf sterk hebben beïnvloed: Bacon, Machiavelli en Montaigne.

Francis Bacon

Shakespeare leefde in een tijdperk waarin beschaving en geestesleven aan grondige veranderingen toe waren. Het middeleeuws, monolithisch denken was weliswaar niet voorbij. God en het absolute koningschap waren nog present. Maar Copernicus, Keppler en Galileo hadden al veel onrust gezaaid. Men begon na te denken over de jongste ontwikkelingen van de toenmalige wetenschap. Men raakte niet langer in extase over de muziek der sferen, maar over het schouwspel en de geheimen van de natuur.

Francis Bacon, diplomaat, filosoof, politicus, tijdgenoot van Shakespeare, was een van hen. Hij behoorde tot diegenen die voortaan iets van God wilden proberen te begrijpen, niet langer vanuit bijbel en theologie, maar vanuit de schepping, dit wil zeggen vanuit de Natuur. Dat moest leiden tot een betere kennis van God. Deze kennis zou de mens beter maken, en dus een boel kwaad uit de wereld helpen. Eigenlijk was deze theorie niet nieuw. Drie eeuwen voordien al had de dominicaan Thomas van Aquino gestudeerd op dezelfde vraag: hoe kan ik met mijn menselijke vermogens het best het begrip 'God' benaderen? Maar de Kerk had deze denkpijpe afgewezen en veroordeeld. Let wel: we zijn nog ver van de moderniteit en de Verlichting. Van de suprematie van de Rede. Descartes en Voltaire moeten nog komen.

Shakespeare staat volop in dit verwarrende geestesleven. Waarschijnlijk was hij met Bacon bevriend. De natuur is constant aanwezig in het werk van Shakespeare, niet het minste de menselijke natuur. In een van zijn koningsdrama's (2 *Henry VI*, IV, 7) schrijft hij: "...en ik besepte dat de onwetendheid een vloek is van de Heer, en wetenschap de vleugels waarmee wij ten hemel wiken".

In zijn vroegste werk - de *Sonnetten* vooral - zijn erotiek en seksualiteit sterk aan de orde. Shakespeare laat een gretige aandacht blijken voor alle aspecten van de menselijke natuur: de liefde, de tijd, het geweten, de dood, de schoonheid, de wil, de vruchtbaarheid, de steriele onnatuurlijkheid van de maagdelijkheid. Hij roemt de schoonheid en de vreugde van de seksualiteit.

De natuur is goed in zichzelf - zij is de afstraling van de Schepper - maar de mens slaagt er niet in conform aan die Natuur te leven. Het kwaad woekert overal. Zelfs diegenen die goed willen leven, gaan ten onder temidden van allen die

niet goed zijn. Het is een stelling van Machiavelli. "Het is beter gevreesd dan bemind te worden" zegt deze nog.

In dit panorama van de Natuur wilde ik graag even verwijlen bij één belangrijke verschijning in de Natuur - allicht dé belangrijkste - namelijk de vrouw, zoals die door Shakespeare wordt ervaren. In mijn boek¹ heb ik geschreven dat Shakespeare er niet in geslaagd was door te dringen tot de kern van de vrouwelijke psyche. Na een nieuwe lectuur moet ik mijn mening herzien. Uiteraard heeft Shakespeare een aantal vrouwen ten tonele gebracht, als draagsters van een welbepaalde taak, stelling of eigenschap. In *Othello* noemt hij de vrouw "het grote meesterwerk der schepping". In *De Koopman van Venetië* bepleit Portia dat gerechtigheid niet het humanistisch mededogen in de weg mag staan. Viola in *Driekoningenavond*, De vrolijke Vrouwjes van Windsor e.a. zijn aantrekkelijke en positieve figuren. Anderen staan symbool voor de slechtheid van de wereld: de dochters van Lear, Gertrude in *Hamlet*, Lady Macbeth enz... Erger nog: zodra vrouwen aan de macht komen, worden zij op de troon even heerszuchtig en wreed als mannen. Maar de vrouw als koningin is dezelfde vrouw die de ellende van de moderne oorlog en de waanzin van de man moet torsen. Haar tragiek is dat zij zowel monsters als heiligen baart. En door hen vertrappeld wordt. Vandaag zoals gisteren.

Een indrukwekkende illustratie hiervan biedt *Richard III*. Gloucester zal als Richard III koning worden met bloed aan zijn handen. Nadat hij op de lange weg ernaar o.a. koning Hendrik VI heeft laten vermoorden, en eerder al had afgerekend met diens zoon, kroonprins Edward, aarzelt hij niet om Edwards weduwe, Lady Anne, te verleiden. "For I did kill King Henry; but it was thy beauty that provoked me". Hij slaagt ook in zijn opzet. "You teach me how to flatter you" klinkt haar hulpeloos verzet. Zijn overwinning is een triomfkreet: "And yet to win her; all the world to nothing." (I, 2) Even later zal een ander slachtoffer - Margaretha, weduwe van Hendrik VI - hem "gentle villain"- beminnelijke schoft - noemen.

Het is naar mijn gevoel een van de meest onthutsende bladzijden uit het hele corpus. Heeft Shakespeare hier niet de grond van het vrouw-zijn geraakt?

Machiavelli

Machiavelli leefde een eeuw vroeger dan Shakespeare. Engeland was getrouwd met zijn werk. Shakespeare noemt hem tot tweemaal toe bij naam in zijn oeuvre. Meer nog: in de politieke drama's van Shakespeare doemt de schaduw van Machiavelli voortdurend op. Boven elk drama zou men één of meer citaten

van de Florentijn kunnen plaatsen. Het blijft natuurlijk een vraag of Machiavelli Shakespeare heeft geïnspireerd. Het kan net zo goed zijn dat deze door persoonlijke observatie tot eigen conclusies is gekomen. Maar de analyse van mens en politiek is bij beiden gelijklopend.

Ik geef daar in mijn essay enkele voorbeelden van. Laat mij één van die voorbeelden hier even belichten: *Julius Caesar*, een mannenstuk. In een parlementaire democratie kan men via democratische procedures een zittend bewindsman vragen op te krassen, en hem vervangen door andere leiders. In een dictatoriaal systeem bestaat die mogelijkheid niet. Het enige alternatief om zich van een tiran te bevrijden is verbanning, of moord. Machiavelli schrijft: "Er bestaan twee manieren van strijden: de ene door middel van wetten, de andere door geweld".

Dat is wat gebeurt in *Julius Caesar*. Caesar heeft zich met demagogie en gunsten de sympathie van het volk gekocht. De intellectuelen voelen dat tirannie een woekerplant is die steeds giftiger en gevaarlijker wordt. En dus moet Caesar verdwijnen. Hier vinden we opnieuw Machiavelli terug: "Wie met de hulp van het volk aan de macht is gekomen, moet het volk altijd te vriend houden, wat niet moeilijk is, aangezien het volk niets anders verlangt dan niet te worden onderdrukt".

Caesar wordt dus vermoord, mede door zijn vriend Brutus. Het komt er nu op aan het volk te overtuigen dat de moord een goede zaak was. Brutus doet dat als een staatsman met rationele argumenten in zijn beroemde rede over de *raison d'état*. Het volk aanvaardt zijn betoog. Maar Antonius, vriend van Caesar en gewiekst demagoog, verdedigt niet de moord op Caesar, maar beschuldigt Brutus ervan Caesar te hebben vermoord om zelf dictator te worden. Onterecht. Maar politiek is geen zaak van wetenschap, stelt Machiavelli, maar van retoriek. De kracht van het gesproken woord. Vele filosofen hebben in de loop van de geschiedenis gewaarschuwd tegen de perverse invloed van het gesproken woord op de geesten van de mensen, op het politieke forum, op de rechtbank, op de kansel enz...

Plato beweert in zijn *Gorgias* dat, wanneer in een stad een betrekking vacant is van geneesheer, en er zich twee kandidaten aandienen, van wie de eerste een geneesheer is die vakkundig kan spreken, en de andere een niet-geneesheer die rad van tong is, de stad diegene zal aanwerven "die het goed kan zeggen".

Dat doet dus Antonius. Het volk juicht hem toe en keert zich tegen Brutus die moet vluchten. Door die demagogische ingreep van Antonius krijgt het drama

zijn onomkeerbaar verloop. Het woedende volk wordt een lawine, waarvan de haat en wraak door geen enkele redelijkheid kunnen worden gestopt. Shakespeare beschrijft in een korte scène hoe het volk zich als een vloedgolf over de stad uitstort, onschuldige mensen vermoordt en huizen platbrandt.

Julius Caesar is niet het drama van Caesar, ook niet van Rome, maar van het wispelturige volk, zoals René Girard terecht stelt. Het gaat over de blinde kracht van het collectieve geweld. Een andere held van Shakespeare, Coriolanus, acht zichzelf te goed om bij het volk in het gevecht te komen. Het volk weigert hem dus als consul. Hij zal gewoon worden vermoord. Hij betoonde geen respect voor het volk. Het is noodzakelijk voor een heerser het volk te vriend te houden, beweert Machiavelli ten overvloede. Dostojevski heeft in het beroemde hoofdstuk van de Grootinquisiteur in *De gebroeders Karamazov* niets anders willen zeggen.

Het is een troostrijke gedachte dat een tiran zich te lang en leste niet kan handhaven zonder de steun van het volk. Deze schijnbare paradox wordt ook in onze tijd gedemonstreerd. De Berlijnse Muur is gevallen onder de druk van de politieke opinie. Ceausescu is gevallen als gevolg van een massademonstratie. De Gaulle had niets begrepen van de Mei-beweging in 1968 en is kort daarna afgetreden. Milosevic werd verjaagd, niet door een stemming in het Parlement, maar door een bestorming van het parlement. In al deze gevallen gaat het over een onweerstaanbare wolkbreuk. Wie dus iets van de politiek wil begrijpen, leze Machiavelli en Shakespeare.

Montaigne

Het werk van Shakespeare ademt de geest van de filosoof, humanist en tijdgenoot Michel de Montaigne, hoewel wij slechts af en toe een uitspraak vernemen, die Montaigne zelf had kunnen formuleren. Montaigne: "Als wij ons zelf niet voldoende kennen, wat kunnen wij dan kennen?" Shakespeare: "Een mens goed kennen, betekent zichzelf kennen." Of nog: "Before I know myself, seek not to know me."

Montaigne bestond het een neutrale zone aan te leggen tussen de rede en zijn godsgeloof. Hij was een overtuigd katholiek: God bestaat, maar wij kunnen Hem niet kennen. Laten we daar dus niet over prakkiseren. Laten we dan liever over de mens praten. En welke mens was voor Montaigne het best geschikt voor analyse en observatie? Hij zelf. Dat was, in het klimaat van de toenmalige godsdienstoorlogen, een riskante stelling. Met een genadeloze oprechtheid en vrijmoedigheid observeerde hij zichzelf, en schreef schitterende beschouwingen over het

godsbestaan, de dood, de dronkenschap, de gewetensvrijheid, de ervaring, de banden met zijn intieme vriend, zijn eigen seksualiteit e.a. Dat is ook de ruimte van Shakespeare. Ook zijn wereld ligt hier beneden, gekneld tussen hemel en hel.

Scepticisme, stoïcisme, epicurisme zijn de kenmerken van Montaignes denken. Wat het scepticisme ten aanzien van boven- of buitennatuurlijke krachten betreft, hebben wij bij Shakespeare reeds een en ander aangestipt. Het stoïcisme bij Shakespeare is minder evident. Montaigne leed aan een pijnlijke nierziekte, die hij met wilskracht en berusting onderging. Niet zo bij Shakespeare. Maar Horatio (*Hamlet*) is van deze Montaigne een afspiegeling. Wij hebben het verder nog even over Horatio.

Montaigne en Shakespeare hebben prachtige bladzijden geschreven over de vriendschap. Eerstgenoemde roemt zijn persoonlijke verbondenheid met een vriend. Shakespeare zijnerzijds vraagt zich af hoeveel vrienden je hebt als je rijk bent, en hoeveel je ervan overhoudt als het lot tegenzit.

Montaigne was ook een levensgenieter. Hij dronk en at graag, was niet afkerig van vrouwelijk schoon. Liefde en huwelijk zijn niet noodzakelijk gekoppeld. Liefde is een gevoelskwestie. Huwelijk is een contract, gesteund op vriendschap en vrijheid. Dit Montaigniaans epicurisme herkennen we vooral in de blijspelen en de poëzie van Shakespeare.

Falstaff

De sterkste verpersoonlijking van het scepticisme en het epicurisme bij Shakespeare vinden wij in de figuur van Falstaff. Ik heb persoonlijk een zwak voor deze verlopen ridder. Ook Shakespeare moet met deze figuur sterke affiniteiten hebben gehad. Falstaff wordt vaak ten tonele gevoerd als een dikzak. Dat is hij ook. Maar Falstaff, deze 'Vlaamse dronkaard' of 'epicurische schurk', zoals hij genoemd wordt, is een edelman, een 'sir'. Hij heeft pages en personeel in dienst. Hij is een levensgenieter, maar met stijl. Hij is levenslustig en behendig, intelligent en wijs, ironisch en kritisch. Een buitenbeentje: zelfs in de rolverdelingen staat hij apart. Hij overgiet alles met zelfspot, ook zijn eigen status. Hij behoort tot de adel, maar leeft met het volk. Hij is Shakespeares tritagonist.

Dat laat zich onder meer vaststellen als het over 'de eer' gaat, een begrip dat door de personages van Shakespeare zo vaak wordt gehanteerd, en nog meer misbruikt.

Het is ook een van die begrippen, die ik in mijn essay onvoldoende ontwikkeld heb. Dat heeft mede te maken met die gladde, ongrijpbare substantie die de 'eer' is. Ook de verklarende woordenboeken zijn niet eensluidend in hun definitie. De eer symboliseert de ethische normering van een samenleving, zegt Hegel (*System der Sinnlichkeit*). Eer schuilt in de deugd, zegt Cicero. Eer is een stimulans voor goede en edele daden, lees ik elders.

Eer heeft te maken met ridderschap, maagdelijkheid, geleerdheid, reputatie, enz... Men verwerft eer door geboorte en door eigen verdiensten. Voor zijn eer zet men zijn leven op het spel: het duel (zoals Hector aangeeft in *Troilus and Cressida*, V, 3).

Zelfs Dostojevski wist het niet: "Toen we officier werden, waren we bereid ons bloed te vergieten als wij de eer van ons regiment beledigd achtten, maar van echte eer had bijna niemand van ons enig begrip, en als hij daarvan zou horen, dan zou hij als eerste daarmee de spot hebben gedreven". (*De gebroeders Karamazov*)

Men ziet het: de begripsverwarring is niet gering. Geen wonder dat Falstaff er een typisch shakespeareaanse mening over heeft: "Wat is eer? Een woord? Wat zit er in dat woord: eer? Lucht! Een fraaie rekening! Wie heeft ze? Die vorige woensdag gestorven is.- Voelt hij ze? Nee. Hoort hij ze? Nee.(...) Eer is een grafsteen, dat is alles" (*I Henry IV*, V, 2). Over zijn eigen eer is hij niet milder: "Ik slaag er nauwelijks in de grenzen van mijn eer nauwkeurig te bepalen". Of nog: "De beste eigenschap van de moed is de voorzichtigheid. En door deze eigenschap heb ik mijn leven gered".

Hij is - samen met Hamlet - de enige die zich voordoet zoals hij is. En zich dus kwetsbaar opstelt.

Conclusie

Is er dan in het werk van Shakespeare geen enkel personage dat de kwalificatie 'filosoof' verdient, met uitzondering van Falstaff? We zouden de nar kunnen noemen, de zotskap, die soms aan de zijlijn staat toe te kijken, soms bij de handeling betrokken wordt, zelf een rol speelt. In beide verschijningen strooit hij wijsheidjes en spitse commentaren uit.

Niet toevallig in de schaduw van Hamlet vind ik een filosoof : Horatio. Hij spreekt de taal van de rede en maant aan tot matigheid. Hij is Hamlets vriend en

vertrouwing. Hij gelooft aanvankelijk niet in de verschijning van Hamlets vader, omdat hij ze zelf niet gezien heeft. Hier rijst een belangrijk kennisprobleem. Bijna alles wat wij weten, weten wij van anderen, van intermediaire kennisbronnen. Zeldzaam is de kennis die wij rechtstreeks hebben verworven. Daarmee is het probleem van de betrouwbaarheid van onze kennis gesteld. Maar als Horatio de geest ziet, en bovendien de dode koning herkent, is hij verslagen. "God sta mij bij, ik zou het niet geloven indien mijn ogen het niet klaar en trouw getuigden". Zijn scepticisme is verzwonden, en ontredderd doet hij het verhaal aan zijn vriend Hamlet.

Opnieuw verschijnt de geest van de dode koning. Nu gebeurt er iets merkwaardigs. Horatio waarschuwt Hamlet de geest niet te volgen naar de beroezende aantrekkingskracht van de afgrond, van de rots hoog boven de kolkende zee. "De plek zelf wekt, zonder andere oorzaak, wanhoopsgedachten in het brein van elk, die zoveel vademen in de diepte blikte waar hij de zee hoort razen." (I, 4). Het is dezelfde zuigkracht die ook de blinde Gloster in *King Lear* naar het hoge rotspunt aantrekt. We hebben allemaal wel eens op de hoogste verdieping van een toren of een wolkenkrabber gestaan, en wellicht hebben wij dan ook een duizeling ervaren van de verlokkenende diepte. U niet? Ik wel. Duizelingwekkend, inderdaad.

Toch blijft Horatio dramatisch een onvoldragen figuur. Zijn persoonlijkheid doemt niet op vanuit zijn eigen dynamiek in het drama, maar uit de lofbetuiging die Hamlet over zijn vriend uitsprekt. Enkele citaten:

- "Er is meer, Horatio, in de hemel en op aarde dan waar je wijsbegeerte durft van dromen." (I, 5)
- "Buiten zijn blijmoedigheid heeft hij geen rente om zich te voeden en te kleden." (III, 2)
- "Een mens die slag en weldaad van het lot met even dank aanvaardt." (III, 2)

In de tweede helft van de tragedie verdwijnt Horatio naar de periferie, waarna hij bij het slot terugkomt met een ontroerende afscheidsgroet aan zijn dode vriend Hamlet.

Het laatste toneelstuk, *The Tempest*, is sterk autobiografisch getint. Alle commentatoren zijn het daarover eens. De ouder en wijs geworden Prospero kijkt achterom naar zijn voorbije leven, en met die ervaring zoekt hij naar de plaats van de mens na de dood. Na een laatste symbolische storm blijft hij eenzaam achter op het eiland. Voor het eerst en voor het laatst trilt in dit stuk een metafysische onrust. In mijn boek besteed ik een apart hoofdstuk aan *The Tempest*.

Mijn conclusie kan dan niet anders zijn dan dat men Shakespeare geen filosoof kan noemen in de klassieke betekenis van het woord, dat hij zelfs ironisch op de pretenties van de filosoof neerkijkt - zoals op vele andere dingen - maar zijn werk is bezaaid met de neerslag van wijs geworden overpeinzing en ervaring.

Shakespeare heeft er altijd naar gestreefd - naar zijn eigen woorden - "to hold, as it were, the mirror up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure." (*Hamlet*, III, 2)

Mijn exposé zit vol gaten. Het is maar, dat je met Shakespeare nooit klaar bent. De onuitputtelijke literatuur die aan zijn genie is gewijd, bewijst dit. Laat mij eindigen met de prachtige geloofsbelijdenis van Cassius (*Julius Caesar*) in de superioriteit van de menselijke geest:

Ik weet waar ik deze dolk zal plaatsen,
Want Cassius zal Cassius bevrijden.
Daarin, gij goden, maakt gij zwakken sterk,
Daarin, gij goden, fnuikt ge dwingelanden:
Noch stenen burcht, noch muren van metaal,
Noch mufte kerker, noch de last van ketens
Kan ooit de kracht belemmeren van de geest ;
Het leven, al die aardse boeien moe,
Heeft steeds de macht nog om zich vrij te maken.
Als ik dat weet, dan mag de wereld weten,
Dat ik de dwingelandij die op mij drukt
Naar willekeur af kan schudden. (*Julius Caesar*, I, 3)

NOTEN

¹ Alfons Van Impe, *Shakespeare: ook nog filosoof?*, Leuven: Garant, 1999.

² De vertaalde citaten uit Shakespeares werk in deze bijdrage zijn ontleend aan de vertaling van Willy Courteaux.